

DE LA CROADA DEL 1209 A LA CROADA DELS PASTORS: ELS JUEUS ROSSELLONESOS I CATALANS DAVANT DE LA INQUISICIÓ

Youna Masset

Doctoranda

Universitat de Toulouse-Le Mirail

Les croades eren moments propicis perquè es desencadenessin les passions, els odis i la violència contra els marginats i les minories religioses, especialment els jueus. Fou així entre el maig i el setembre de 1320, durant un esdeveniment que va trasbalsar el món rural a França i a Catalunya i l'Aragó: la Croada dels Pastors, que tenia com a objectiu l'alliberament de Terra Santa. Per a aconseguir-ho, nombroses persones de baixa extracció, entre deu mil i quaranta mil segons les fonts, van prendre les armes. Ràpidament, es van desviar del seu objectiu original, ja que no tenien el suport de les autoritats reials ni finançament, i van atacar els infidels francesos i aragonesos: els jueus i els musulmans. Aquests abusos foren reprimits per les autoritats catalanes, que, després dels fets, van fer diverses investigacions per a castigar-ne els autors.

Aquest esdeveniment violent s'ha de situar en un context més ampli, el de la integració de les minories religioses, i més en concret dels jueus, en una societat cristiana. La percepció d'aquesta integració presenta aspectes diversos en funció del punt de vista adoptat: el de l'Església, el del rei aragonès o el del poble. L'autoritat eclesiàstica, seguint la tradició romana, qualificava els jueus de «serfs»; sant Agustí fins i tot parlava de «servitud perpètua». En efecte, tot i que era testimoni de la veritat bíblica i, per tant, indispensable per a la història cristiana, calia mantenir la minoria hebraica en una posició de submissió i inferioritat totals respecte al nou poble escollit. Per la seva banda, els reis s'aprofitaven d'aquesta percepció eclesiàstica, que legitimava la sagnia que practicaven de les riqueses jueves mitjançant els impostos i el recurs als préstecs. En contrapartida, els sobirans aragonesos es comprometien a protegir-los, contracte tàcit que a França no existia. Pel que fa al poble, aquest no feia consideracions teològiques i econòmiques d'aquesta mena. Per això, desxifrar les seves relacions amb la minoria és una tasca complexa: els odis populars arrelats en les memòries col·lectives que implicaven un rebuig de l'altre es barrejaven amb els intercanvis econòmics, mitjançant els préstecs i el comerç, que donaven lloc a una intensa interacció entre les dues comunitats. Aquesta ambivalència del lloc que ocupa-

ven els jueus des del punt de vista del poble es palpa perfectament en una divergència de perspectiva entre Georges Passerat¹ i David Nirenberg² pel que fa a les raons que van dur alguns aragonesos a participar en les massacres perpetrades pels pastors. El primer posa l'èmfasi en la importància dels estereotips antisemites i els odis populars en la decisió del poble de cometre aquests abusos. La teoria de David Nirenberg és ben diferent. Segons el seu parer, aquesta participació resulta d'una elecció política i econòmica: dirigint-se contra els jueus, el poble ataca el rei i així es pot revoltar sense arriscar-se a ser acusat de crim de lesa majestat. En vista d'aquestes diferències de percepció, no hi ha cap dubte de la dificultat d'avaluar el grau d'integració de les minories en la societat cristiana aragonesa. Aquesta complexitat es reflecteix en els debats historiogràfics que enfronten dues visions: la «lacrimal»³ i la de la convivència.⁴ Avui dia, els historiadors tendeixen a considerar antiquada aquesta polèmica i a plantejar-ne un enfocament intermedi.

És convenient, tanmateix, apartar-se de l'aporia generada per aquest debat, especialment per mitjà de l'estudi de noves fonts, i permetre així donar llum a la història jueva, la història religiosa i la història de les mentalitats. Una investigació exhaustiva de les fonts judicials permetria plantejar un punt de vista innovador d'aquestes recerques. En quin sentit és aquesta pista prometedora? Per tal de comprendre millor els elements clau d'aquest estudi, cal considerar dos exemples concrets que permeten explicar millor aquest plantejament.

1. ELS JUEUS DAVANT LA JUSTÍCIA ARAGONESA

Per a fer-ho, considerem dos exemples concrets però força diferents: un en relació amb la gent del poble i els oficials reials que van ajudar els pastors a matar jueus a la vila de Montclús, i l'altre contra un jueu de Montblanc acusat d'extorsió.

1. G. PASSERAT, *La croisade des Pastoureaux- sur la route du Mont Saint-Michel à Narbonne-la tragédie sanglante des juifs, au début du XIVème siècle (1320)*, La Louve, Cahors, 2006.

2. D. NIRENBERG, *Violence et minorités au Moyen Âge*, París, Presses Universitaires de France, 2001.

3. Aquest corrent veu la història jueva medieval com una successió de desgràcies i desastres violents per a aquest poble.

4. Terme inventat per Américo Castro per a definir la coexistència pacífica de les tres religions a Espanya.

The map illustrates the Province of Gerona, a coastal region in northeastern Spain. It is bordered by France to the north, Navarre to the northwest, and the Balearic Islands to the south. The province's coastline is marked by several towns, including Collioure, Perpignan, and Gerona. The interior is densely populated with towns such as Llíden, Lleida, and Tortosa. The map also shows the province's position relative to the Mediterranean Sea and the Balearic Islands, with labels for islands like Mallorca and Minorca.

6. D. NIRENBERG, *Violence et minorités*, p. 96.

En vista d'aquests abusos, l'infant Alfons va ordenar als jueus de la vila que presentessin les seves queixes als jutges comissaris que hi havia enviat. Volia reafirmar el poder reial i fer entendre que era inadmissible que el poble i sobretot els oficials reials el desobeïssin i ataquessin les minories. Un cop acabada la fase d'investigació, l'infant decidí castigar els autors d'aquests crims condemnant-los a pagar unes multes considerables. Aquesta decisió permet copsar fins a quin punt eren importants els jueus per a la monarquia aragonesa i com es preocupava de protegir-los.

1.2. EL PROCÉS DE MONTBLANC

El 8 de maig de 1307 es va iniciar a la vila catalana de Montblanc, localitzada a l'oest de Barcelona i prop de Vilafranca del Penedès i Tarragona, el judici d'un prestador jueu, Astruch Adzay.⁷ Aquest cas va ocupar la justícia més de quatre mesos i es va tancar amb una condemna el 17 d'agost de 1307. Astruch Adzay fou acusat d'haver comès un gran nombre de delictes: falsificar rebuts de deutes, demanar dues vegades el mateix cobrament de crèdits a diversos deutors i, finalment, destruir rebuts que podien servir com a proves. Per tal d'entendre millor aquestes acusacions, cal esmentar les opcions que tenia un creditor un cop el deute que havia contractat el deutor havia estat saldat: podia destruir el rebut, anul·lar-lo⁸ o bé donar-lo al seu client. Així, Astruch fou acusat d'haver fet un fals crèdit amb l'objectiu de reclamar el pagament, un altre cop, del deute que ja havia estat reemborsat, fent creure que el rebut no havia estat donat al client, anul·lat ni destruït. Després, sota la pressió de les acusacions i els rumors, havia tingut por i havia destruït els crèdits falsificats que podien servir com a proves.

Cal destacar que aquest cas ofereix una gran quantitat d'informació, sobretot perquè disposem de la transcripció de tots els detalls del procés. En efecte, és relativament poc freqüent trobar aquest grau de precisió en la redacció de l'acta d'un procés judicial. El més habitual era que el judici es tanqués ràpidament, de manera que es limitava a la fase d'*inquisitio*,⁹ o bé que se'n fes una transcripció parcial, i normalment les actes no incloïen la sentència.

7. Document de trenta-nou folis conservat als Arxius de la Corona d'Aragó, a Barcelona, en els lligalls de la Cancelleria; aquest quadern cosit porta el número 1307 C.

8. L'escriptura es ratllava amb traços de ploma o bé s'hi donava un cop de navalla.

9. Vegeu la nota 15.

1.2.1. *El desenvolupament del judici*

Arnau de Celma de Vinaixa va acudir al tribunal del veguer¹⁰ el novembre del 1307 per a denunciar Astruch Adzay per haver destruït rebuts que demostraven que ja li havia reemborsat uns deutes. El jutge, Berengarius Sa-Abadia, tenia l'obligació de verificar les al·legacions del denunciador duent a terme una investigació, la *inquisitio*, entre un gran nombre de testimonis. Aquests darrers, els va proposar el mateix Arnau de Celma perquè confirmessin les seves acusacions, un privilegi que formava part del paper de denunciador. Malgrat tot, el jutge havia de verificar la veracitat d'aquesta acusació i dels testimonis, com també els diferents crèdits i rebuts realitzats per Astruch. D'aquests testimonis va obtenir un gran nombre de queixes i càrrecs contra Astruch: extorsió —l'acusat havia demanat dues vegades la mateixa suma a alguns dels seus deutors—, falsificació i destrucció de rebuts. El nombre de testimonis de càrrec fou aclaparador i sembla que els jutges els van considerar suficients per a tancar la fase d'investigació: dels quaranta-vuit testimonis, vint-i-set eren de càrrec, deu eren neutres perquè van declarar que no en sabien res, deu van ser testimonis d'un tracte o d'una declaració, i només un testimoni va oferir un retrat elogiós i generós de l'acusat.

A continuació, els *procuratores*¹¹ d'Astruch van poder intervenir per a mirar de defensar-lo i provar-ne la innocència. Al seu torn, l'acusat, quan fou sotmès a tortura, va intentar justificar-se i redimir-se d'aquests delictes. Malgrat que la *probatio plenissima* no es va complir íntegrament,¹² les autoritats judicials, després de deliberar, van donar la raó als demandants i van condemnar Astruch a una pena corporal. Tot i així, sembla que el càstig no es va fer efectiu, ja que el rei va optar per indultar-lo mitjançant el pagament de cinc mil sous aragonesos.¹³ Aquesta decisió, tot i que era habitual, s'explica per la importància financera que tenia l'activitat d'Astruch com a prestador, pel costum de gravar els

10. Poder administratiu i judicial de la vegueria.

11. El procurador era un representant. Durant un judici, les dues parts podien demanar ajuda a un procurador. En aquest cas, Astruch era defensat per dos procuradors i l'altra part, el batlle i el castellà, per un. També hi havia procuracions perquè un prestador fos representat en les causes de préstecs o en matèria de justícia.

12. Prova plena. Perquè un acusat fos condemnat, calia que fos verificada aquesta teoria de les proves. Calia, per tant, que la *fama* es confirmés (vegeu la nota 14): perquè fos validada, eren obligatoris dos testimonis de persones respectables que fossin fiables i coincidissin. Cal una última cosa perquè les proves siguin completes i permetin dictar sentència: la confessió. Aquesta va esdevenir imprescindible i tots els mitjans eren bons per a obtenir-la, com per exemple el procediment extraordinari de la tortura.

13. J. RÉGNÉ, *History of the Jews in Aragon: Regesta and documents 1213-1327*, Jerusalem, Magnes Press-Hebrew University, 1978, doc. núm. 2877 del registre núm. 204, f. 89r de la Cancelleria de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

jueus i pel fet que l'acusat tenia una xarxa de relacions de pes, un fet paradoxal, ja que sembla que aquesta mateixa xarxa va ser la que va originar el procés judicial. En efecte, gràcies a la seva activitat financera, Astruch participava en la vida econòmica de Montblanc i formava part de les elits jueves de la vila: tenia un gran nombre de clients, a qui ofería préstecs en espècie, com ara llavors de blat, o bé préstecs de petites sumes per a pal·liar la manca de diners en metàl·lic o de grans sumes —la més important, de mil vuit-cents sous barcelonins— per a l'especulació. D'altra banda, conreava algunes terres on creixien vinyes, cosa que li permetia proveir la comunitat jueva local de vi litúrgic. D'aquesta manera, gràcies al seu nivell social relativament elevat i a la importància dels seus béns, Astruch es va poder situar en una bona posició dins la societat cristiana.

Tot i així, la sentència de la qual va escapar Astruch no era pas anodina: en les actes d'acusació prèvies a la condemna, s'afirma que l'acusat havia de ser durament castigat per la seva condició de jueu i, per tant, de serf. Aquesta decisió planteja nombroses preguntes: el jutge va respectar un procediment que hauria conduït a finalitats diferents segons la pertinença de l'acusat a una religió diferent de la religió d'Estat?, o va transgredir la regla de l'objectivitat, tan preconitzada pel dret medieval? Per a poder respondre, caldrà un estudi en profunditat i comparatiu dels processos judicials aragonesos a l'edat mitjana.

2. INTERÈS DEL DRET PER A LA HISTÒRIA RELIGIOSA I PISTES QUE CAL SEGUIR

Partint d'aquests exemples concrets, convé entendre en quin sentit l'estudi del dret medieval i del procediment judicial pot fer llum a la història jueva aragonesa. Sobretot permet copsar l'abast i l'arrelament de l'antisemitisme en la mentalitat cristiana gràcies a la utilització de la *fama*¹⁴ o reputació per a obrir un procés inquisitiu,¹⁵ i ja no un d'acusatori.¹⁶ Aquest canvi va permetre una major

14. Una instrucció només es podia obrir escoltant una opinió col·lectiva (la *fama*), tot i que aquesta, de vegades, podia ser molt vaga i imprecisa. Encara que la verifiqués el jutge respectant criteris concrets, permetia que s'expressessin un gran nombre d'odis i estereotips antisemites. Per a apartar-se'n, el jutge havia d'intentar avaluar la culpabilitat de l'acusat, tot i que això no sempre fos fàcil. S'havia de basar en regles estrictes d'objectivitat i no en els seus sentiments respecte a l'acusat.

15. Creació eclesiàstica que pren forma veritablement amb el Concili Laterà IV, sota la direcció d'Innocenci III. Aquest procediment s'obre o bé per una denúncia o bé per la *fama*, que al jutge li permet assignar-se la causa. La *inquisitio* també es pot referir a la fase prèvia a l'obertura d'un procés, que és la d'investigació, durant la qual els testimonis declaren i es verifica la *fama*.

16. El procediment acusatori existeix des de l'antiguitat grega i romana. El judici es desenvolupa de manera pública, oral i contradictòria: les dues parts es responen en igualtat de condicions. L'audiència s'inicia arran d'una acusació i es fa davant un tribunal presidit per un cap local.

llibertat processal, de manera que va oferir una tribuna més còmoda als estereotips antisemites. D'altra banda, mitjançant un estudi més profund del dret, l'historiador potser podria arribar a avaluar el grau d'integració d'aquesta minoria en el Regne. Per a obtenir elements convincents, és necessari comparar els processos contra cristians amb els processos contra jueus.

Optant per aquest punt de vista, potser es podrien evitar els debats, de vegades teòrics, sobre la convivència o la visió «lacrimonial» de la història tot oferint una mirada concreta i innovadora sobre la vida quotidiana dels jueus en el si d'una societat cristiana. En efecte, els historiadors només s'interessen d'una manera esporàdica o superficial per la situació d'aquesta població davant la justícia, i aquests estudis permeten bàsicament il·lustrar les teories que aquests investigadors volen confirmar sobre el crèdit, l'economia o la vida quotidiana. Només Joseph Shatzmiller ha plantejat aquest problema a Manòsca (Provença)¹⁷ i ha arribat a la conclusió que el sentiment antisemita, tot i que existia, no tenia conseqüències judicials. Per la seva banda, Daniel Lord Smail ha estat el primer a mostrar la implicació emocional de les parts en la justícia premoderna:¹⁸ els jueus estaven integrats en les xarxes de les elits jueves i cristianes, i en els processos judicials aconseguien una posició superior al seu pes demogràfic. Tot i així, la seva situació exacta en aquesta societat no és ben coneguda i encara és objecte d'encesos debats.¹⁹

Cal destacar un problema pel que fa la utilització de les fonts judicials per a comprendre millor la història dels jueus aragonesos: el de la naturalesa mateixa d'aquests documents. En efecte, com que es tractava d'un procés judicial, l'acusat no podia ser presentat pels seus detractors de manera positiva. Aquests, amb la intenció que tothom el considerés culpable, intentaven donar-ne una imatge d'home dolent. Per això era habitual recórrer als estereotips antisemites per a justificar la veracitat de l'acusació. Tot i així, és necessari situar aquestes crítiques en el context d'un judici i no prendre-se-les al peu de la lletra, cosa que portaria a justificar la visió «lacrimonial» que alguns historiadors han intentat demostrar. Les relacions entre jueus i cristians són més complexes. Per tant, és in-

17. J. SHATZMILLER, *Recherches sur la communauté juive de Manosque au Moyen Age: 1241-1329*, París, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1973.

18. Th. FENSTER i D. L. SMAIL, *Fama: The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*, Ithaca, Cornell University Press, 2006.

D. L. SMAIL, *The consumption of justice: emotions, publicity, and legal culture in Marseille, 1264-1423*, Ithaca, Cornell University Press, 2003.

19. Els jueus de cort, els oficials, els detonadors dels pogroms del 1391 i les lluites internes a les aljames.

dispensable combinar les fonts judicials amb altres documents, de tipus econòmic, fiscal i comercial.²⁰

Per tal de copsar millor totes les implicacions de l'estudi del dret per a la història jueva, cal aproximar-se a les fonts adoptant diversos punts de vista: el testimoni d'un jueu tenia tant de pes com el d'un cristià? En alguns casos disposem de les versions de treball dels processos, amb anotacions dels jutges, així com de sentències que ens podrien permetre saber si respectaven les consignes d'objectivitat que rebien.²¹ En el procés criminal d'un cristià, el recurs a la tortura era tan habitual com en el cas d'un jueu? En cas contrari, es tractaria de la materialització d'una política de segregació. Si es confirmés aquesta constatació, permetria revelar un altre aspecte de la vida quotidiana d'aquesta minoria: el d'un poble institucionalment oprimat. Els historiadors, tret dels que pertanyen a l'escola «lacrimal», tendeixen a rebutjar aquesta visió massa negra del panorama i prefereixen veure els jueus aragonesos com a bocs emissaris dels grans moviments violents, com la Croada dels Pastors, o com a persones de les quals els cristians desconfiaven, tot i que n'acceptaven la presència. L'estudi del dret potser podria aportar elements per a respondre a aquests debats. Hauríem d'ampliar les nostres preguntes demanant-nos si el judici d'un cristià es tancava tan ràpidament després de la verificació de la *fama* com en el cas d'un jueu.²² En el cas d'un mateix motiu d'acusació, la sentència era idèntica per als membres de les dues religions? I, finalment: la jurisdicció reial era més clement envers els jueus que les autoritats locals? Si es constatés aquesta hipòtesi, podríem confirmar la teoria que defensa un gran nombre d'historiadors segons la qual el rei d'Aragó practicava una política de protecció de la minoria religiosa.

Malgrat tot, aquestes comparacions poden plantejar el problema d'una teorització massa general de les informacions. Efectivament, pot semblar delicat comparar processos judicials que es desenvolupen en diferents jurisdiccions, en llocs diversos i en dates allunyades. Per això la generalització de les informacions que s'obtenen d'aquestes fonts pot ser perillosa. Tot i així, cal precisar que, sense ignorar aquest obstacle, la nostra recerca no pretén establir una teorització neta, que, com hem vist, seria abusiva, sinó donar almenys una visió global de les pràcti-

20. Per a més informació, vegeu els altres articles d'aquest recull en relació amb els jueus.

21. M. MADERO, «Façons de croire. Les témoins et le juge dans l'œuvre juridique d'Alphonse X le Sage, roi de Castille», *Annales HSS*, núm. 1 (gener-febrer 1999), p. 197-218. En teoria, aquestes regles d'objectivitat prohibien segregar una minoria o posar-la a la picota.

22. Era habitual que, arran de la *inquisitio*, el jutge pensés que tenia prou elements per a demostrar la culpabilitat del processat i decidís emetre el seu veredict sense deixar que l'acusat tingués l'oportunitat de defensar-se.

ques més habituals per tal de dotar d'una base de reflexió pertinent les problemàtiques que ens ocupen.

L'objectiu d'aquestes investigacions és innovador. Aquest tema, tot i que ja ha estat tractat, especialment per Joseph Shatzmiller en els casos de Manòsca i Marsella,²³ mereix estudis més amplis. La historiografia del dret medieval aragonès s'ha desenvolupat molt poc: només alguns investigadors s'hi han interessat,²⁴ mentre que els altres han preferit l'estudi del dret francès o canònic. Aquesta investigació intentarà compensar modestament aquesta falta i aportar —espero— elements de resposta a l'aplicació del dret inquisitiu a Aragó i Catalunya. Finalment, aquest projecte té com a objectiu oferir una línia d'estudi original per a analitzar els vincles entre jueus i cristians, i les seves relacions amb els poders reials, així com el context judicial, atès que permetria oferir un estudi concret de les mentalitats i la vida quotidiana d'aquesta comunitat.

23. J. SHATZMILLER, *Shylock revu et corrigé: les juifs, les chrétiens et le prêt d'argent dans la société médiévale*, París, Les Belles Lettres, 2000. J. SHATZMILLER, *Recherches sur la communauté juive de Manosque au Moyen Âge (1241-1329)*, París i La Haia, Mouton, 1973.

24. Entre d'altres, A. PÉREZ MARTÍN, *El derecho procesal del «ius commune» en España*, Múrcia, Instituto de Derecho Común Europeo i Universitat de Múrcia, 1999, i J. SERRANO DAURA, *Lliçons d'història del dret I*, 2a ed., Barcelona, Universitat Internacional de Catalunya, 2008.